

СЛОЈЕВИ СЛИКАРСТВА АПСИДЕ И ИСТОЧНОГ ЗИДА ЦРКВЕ БОГОРОДИЧИНОГ УСПЕЊА У РЕЖЕВИЋИМА

Истраживачки обиласци црквених споменика у области Паштровића и дигитално снимање њихове архитектуре и зидног сликарства током септембра 2012. и 2014. године,¹ пружили су, између осталог, прилику да се преиспитају досада изнета запажања о сликарству цркве Успења Пресвете Богородице у манастиру Режевићима. Начињени снимци омогућили су, такође, да се знања о његовој иконографији и тематском програму у извесној мери употпуне.

Црква посвећена Успењу Пресвете Богородице у манастиру Режевићима, према предању, подигнута је по налогу краља Стефана Првовенчаног,² у доба када је првовенчани српски краљ 1126. године долазио у Паштровиће.³ Током свог претрајавања режевићки храм Успења Богородице је више пута био дограђиван.⁴

У досадашњој науци већ је уочено постојање два слоја живописа.⁵ Важно је нагласити да остаци старијег слоја сликарства нису били детаљније

¹ Рад је настао као део резултата остварених на пројекту бр. 177036 — *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* — који подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. Током септембра 2012. године обилазак је остварен у оквиру стручне праксе коју су водили професори др Драган Војводић, др Миодраг Марковић и др Татјана Стародубцев. Септембра 2014. године аутор је обишао цркве као запослен на већ наведеном пројекту при Институту за историју уметности Филозофског факултета у Београду.

² В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 281; Т. Пејовић, *Манастири на тлу Црне Горе*, Нови Сад - Цетиње 1995, 82; А. Чиликов, *Паштровске цркве и манастири: зидно сликарство*, Подгорица 2010, 35-36, за предање види: Исто, 35 нап. 121; Т. Пејовић, А. Чиликов, *Православни манастири у Црној Гори*, Подгорица-Београд 2011, 118.

³ Чиликов, *Паштровске цркве*, 35-36, за предање види: Исто, 35 нап. 121; Пејовић, Чиликов, *Православни манастири*, 118.

⁴ Р. Вујичић, *Преглед старог сликарства на подручју Будве и Паштровића*, Гласник одјелења уметности књ. 14 (Подгорица 1995), 35; Пејовић, *Манастири на тлу Црне Горе*, 82.

⁵ Вујичић, *Преглед старог сликарства*, 111; С. Раичевић, *Сликарство Црне Горе у новом вијеку*, Подгорица 1996, 90; Ч. Марковић, Р. Вујичић, *Споменици културе*

Сл. 1 поглед на источни зид цркве Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 1 view at the eastern wall of the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

разматрани.⁶ Рајко Вујичић је запазио постојање трагова старијег слоја сликарства на источном зиду (сл. 1), али истиче да се о њему због недостатка података не може ништа рећи.⁷ Татјана Пејовић у својој књизи *Манастири на тлу Црне Горе* бележи да се у конхи апсиде где је представа Богородице са Христом на оштећеним местима види старији слој живописа који „вероватно припада првобитној средњовековној декорацији цркве“ при чему не помиње какав је садржај старијег програма могуће видети.⁸ Слободан Раичевић је само сумарно навео да старијем сликаном слоју припадају: фрагментарно очуван сокл са мотивом сликане завесе на алке, сликани криптограм из доњег дела олтарске апсиде као и фрагменти Богородичиног лика из сцене Благовести, видљиви на јужној страни тријумфалног лука.⁹ Такође, том приликом је истакнуто да старије сликарство „није старије од XIV века...нити млађе од краја XVI“ када је, како вели Раичевић, ова црква изнова била осликана.¹⁰

Што се тиче датовања, живопис познијег слоја аутори су датовали или у време пред крај XVI,¹¹ или оквирно у XVI-XVII,¹² односно XVII,¹³ или пак у прве деценије XVII столећа.¹⁴ Нешто ужи временски оквир за

Црне Горе, Нови Сад-Цетиње 1997, 170; Чиликов, *Паштровске цркве*, 35-36; Пејовић, Чиликов, *Православни манастири*, 120-122.

⁶ Чиликов, *Паштровске цркве*, 35.

⁷ Вујичић, *Преглед старог сликарства*, 111.

⁸ Пејовић, *Манастири на тлу Црне Горе*, 82-83.

⁹ Раичевић, *Сликарство Црне Горе*, 90.

¹⁰ Исто, 90; Александар Чиликов истиче да је овакво датовање без ваљане аргументације. (Чиликов, *Паштровске цркве*, 35 нап. 122).

¹¹ Раичевић, *Сликарство Црне Горе*, 90.

¹² Пејовић, *Манастири на тлу Црне Горе*, 83.

¹³ Марковић, Вујичић, *Споменици културе*, 170.

¹⁴ Рајко Вујичић наводи да је новије сликарство настало у исто време кад и живопис цркве Светог Крста у Новоселу и Светог Томе у Жуковици. (Вујичић, *Преглед старог сликарства*, 110-111).

Сл. 2
апсидална
конха цркве
Успења
Богородице
у манастиру
Режевићима

Fig. 2 apse
conch of the
church of
Assumption
of the Virgin
in Reževići
Monastery

настанак новијег сликарства предложили су Татјана Пејовић и Александар Чиликов. Наиме, они сматрају да је осликавање вршено између 1627. и 1630. године, као и да су га извела двојица живописца који су потицали из радионице уваженог мајстора попа Страхиње.¹⁵

У полукалоти апсиде насликана је Богородица са Христом у медаљону на грудима. Богородица држи молитвено подигнуте руке, у ставу Оранте (сл. 2).¹⁶ Дакле, Богомајка је насликана као Шира од небеса, типа Знамења, као и у источном делу свода.¹⁷ Мали Христ у левој руци држи савијен бели ротулус, док десном руком благосиља. Оштећења су видљива у пределу Богородичиног и Христовог лица. Крај Христа белим словима исписана је сигнатура, заправо делови скраћеница IG и $\langle X \rangle \text{C}$ који су припадали сигнатури уобичајено исписиваној уз представе Христа $\text{I}(\text{исоу})\text{C}(\text{ь})\text{X}(\text{ристо})\text{C}(\text{ь})$. Део сигнатуре MIP уписан у медаљон црвене боје лево од Богородичице, док је у други, са десне стране била уписана скраћеница $\Theta\Upsilon$. Ове скраћенице су редовно пратиле Богородичине ликове $\text{M}(\eta\tau\eta)$ ρ $\Theta(\epsilon\omicron)\upsilon$. Од нижег регистра Богородицу са Христом одваја кордонски венац осликан бордуrom са орнаментима у виду беле палмете која је наизменично уписана у црвена и плава кружна поља. У пределу испод орнаменталне траке видљиви су остаци оба сликана слоја. Старијем слоју

¹⁵ Чиликов, *Паиштровске цркве*, 193, 204-206; Пејовић, Чиликов, *Православни манастири*, 122. За сликарску делатност попа Страхиње види: З. Ракић, *Зидно сликарство 16. и 17. века у Горњем Полимју. Брезојевица и Калудра*, у: *Ђурђеви Ступови и будимљанска епархија*, зборник радова, Беране-Београд 2011, 577-585; Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века*, књ. II, Нови Сад 2013, 167-173, са наведеном старијом литературом.

¹⁶ Раичевић, *Сликарство Црне Горе*, 160 нап. 320; Чиликов, *Паиштровске цркве*, 101-102.

¹⁷ Овом приликом потребно је скренути пажњу да Рајко Вујичић истиче да су у темену свода насликани Христови ликови. (Вујичић, *Преглед старог сликарства*, 112); Више о Богородици Знамења види: М. Татић-Ђурић, *Икона Богородице Знамења*, у: *Иста, Студије о Богородици*, Београд 2007, 177-195.

Сл. 3 поглед на источни зид цркве Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 3 view at the eastern wall of the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

сликарства припадају остаци сликаног сокла са мотивом завесе на алке (сл. 3).¹⁸ Висина сликаног сокла који сеже до кордонског венца полукалоте апсиде упућује на закључак да на првобитном слоју није могла бити смештена литургијска служба отаца Цркве.¹⁹ Потребно је напоменути да је та представа улазила готово редовно у сликани репертоар олтарског простора православних храмова.²⁰ Ипак, постоје примери да је у конхи, на пример, представа Богородице са Христом, а испод ње само сокл. Тако је на пример у апсиди јужне цркве Панагије у Фрилиганикију,²¹ док се

¹⁸ Раичевић, *Сликарство Црне Горе*, 90; За сликање орнамената и осликавање зоне сокла види: М. Марјановић, *Основна објашњења о намени и врстама орнамената у дечанском живопису*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, Београд 1995, 513-531; С. Пејић, *Манастир Пустуња*, Београд 2002, 84-85; У позновизантијском периоду разликује се више мотива употребљаваних приликом декорисања зоне сокла. Нарочито примењиван је мотив вертикално ломљених цикцак линија сликаних у више боја. Такође, заступљено је подражавање драперије, потом имитирање мермерне оплате у ређе орнамент од стилизованих палмета. (Исто, 84). О орнаменту види: Б. Цветковић, *Каноник МЦПЦ 321 и Акатистик БМС РР 1 16: горући грм као преплет*, Археографски прилози 36 (Београд 2014), 115-145, посебно 116-118, са исцрпно наведеном релевантном литературом.

¹⁹ Детаљније о сцени Поклоњење архијереја Христу жртви види: Г. Бабић, *Христолошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византијских цркава*, ЗЛУМС 2 (Нови Сад 1966), 17-29; Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 198-214; S. E. J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, Seattle and London 1999, 15-35; X. Κωνσταντινίδι, *Ο Μελισμὸς Οἱ σὺλλειτουργοῦντες ἱεραρχεῖς καὶ οἱ ἀγγελοῦ-διακονοὶ μπροστά στην Ἁγία Τραπεζῆ με τὰ τιμὰ δώρα η τὸν εὐχαριστικὰ Χριστό*, Thessaloniki 2008, 239-249 (резиме на енглеском језику).

²⁰ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 73; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 56; Исти, *Остаци живописа и историја цркве Светих Теодора (Светих Петра и Павла) у Жичи*, *Наша прошлост* 11 (Краљево 2010), 47.

²¹ M. Chatzidakis, J. Bitha, *Corpus of the Byzantine Wall-Paintings. The Island of Kythera, II*, Athens 2003, 120-121 сл. 12-13, 124.

Сл. 4 представе архијереја са новијег слоја и остаци старијег сликарства из зоне сокла у олтарској апсиди, црква Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 4 archpriests depictions from the more recent layer and the remainings of the elder painting from the socle zone in apse conch, the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

као српски пример можда може навести апсида Богородичине црквице у Доцу код Студенице.²² Ипак, се не може поуздано тврдити шта је некада било насликано испод широке орнаменталне траке испод долачке представе Богородице приказане између арханђела и светог Николе јер како сведочи акварел Михаила Валтровића у најнижој зони није било трагова сликарства.²³ Свакако је јасно да није реч о програму уобичајеном за простор апсиде. Разлог што је у Режевићима изостављена служба архијереја треба потражити у чињеници да је апсида прилично ниска, као и да је часна трпеза везана за њен зид (сл. 3), те су сликари простор изнад часне трпезе третирали као најнижу зону сокла.

Ваља приметити да сликани орнамент испод Богородице са Христом припада сликарству познијег слоја јер се на њега надовезују преостали фрагменти сликани преко мотива завесе. У најнижем регистру, некадашњој зони сокла, на новијем слоју приказани су архијереји под сликаним луковима црвене боје (сл. 4). Са јужне стране виде се два сликана лука и под претпоследњим луком фигура проћелавог архијереја са нимбом, представљена у трочетвртинском профилу, окренута ка средишту апсиде. Фигура архијереја је сачувана до нивоа рамена. Види се омофор који носи преко полиставриона. Иза описане фигуре види се свитак који је припадао последњој архијерејској фигури са јужне стране. На његовом свитку се може прочитати: **ХЕРЕН**.... . Са северне стране, од новијег слоја виде се само делови сликаних лукова под којима су се, готово извесно, налазиле фигуре чинодејствујућих архијереја као и фрагменти темена уоквиреног нимбом, и полиставриона који су припадали претпоследњем архијереју. Видљив је и фрагмент нимба фигуре која стајала испред њега. Може се закључити да је на новом слоју у најнижем делу апсиде била приказана

²² Д. Војводић, *Нови поглед на ктиторски натпис из Богородичине цркве у Доцу код Студенице*, *Наша прошлост* 10 (Краљево 2009), 65-66.

²³ Војводић, *Нови поглед на ктиторски натпис*, 60 сл. 1, 65 сл. 7.

Сл. 5 највиша зона источног зида, црква Успења Богородице у манастиру Режевићима
 Fig. 5 the highest zone of eastern wall, the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

служба архијереја који услед ограниченог простора нису били приказани као стојеће фигуре, већ до нивоа испод појаса. Најближи апсидалном прозору, у центру конхе били су вероватно као што је то било уобичајено насликани најугледнији литургичари који су предводили службу архијереја, свети Јован Златоусти и свети Василије Велики, док је Христ агнец²⁴ био вероватно приказан око прозора који је накнадно проширен.

Апсидалну нишу од сликаног програма источног зида одваја орнаментална трака иденичних мотива као и бордура која одваја Богородицу са Христом из конхе од службе архијереја (сл. 2).

Међу сценама које припадају циклусу Великих празника и Христових Страдања приказаним у Успенском храму ранији истраживачи бележе постојање композиције Силазак Светог Духа на апостоле.²⁵ Александар Чиликов је био нешто прецизнији када је реч о месту, и нешто опрезнији приликом препознавања сцене.²⁶ Наиме, он бележи да се „тешко оштећена сцена, како се наслућује Силазак Св. Духа на апостоле“ налази у највишој зони источног зида (сл. 5).²⁷ Композиција у највишој зони источног зида, изнад апсидалне нише, јесте уистину у великој мери оштећена. Фреско малтер са бојеним слојем је отпао нарочито на сре-

²⁴ Службу архијереја обично предводе свети Јован Златоусти и Василије Велики. (Walter, *Art and Ritual*, 203); За приказивање Христа агнеца – Мелисмаса види: Ch. Walter, *The Christ Child on the Altar in Byzantine Apse Decoration*, у: *Actes du XVe congrès international des études byzantines*, II В, Athènes 1981, 910-913; Исти, *Art and Ritual*, 202; Мелисмос од глагола melizo = комадати. (Исто, 206; Κωνσταντινίδι, *Ο Μελισμός*, 239-249 (резиме на енглеском језику).

²⁵ Раичевић, *Сликаство Црне Горе*, 160 нап. 320; Чиликов, *Паштровске цркве*, 101-102, 194.

²⁶ Чиликов, *Паштровске цркве*, 101, 194.

²⁷ Исто, 101.

Сл. 6 фигура анђела са старијег слоја сликарства, највиша зона источног зида цркве Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 6 figure of angel from the elder layer of painting, the highest zone of eastern wall of the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

Сл. 7 фигура анђела из Благовести са новијег слоја и остаци стојеће фигуре са старијег слоја живописа, зона стојећих фигура, северна страна источног зида цркве Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 7 figure of angel from Annunciation from the more recent layer and the remainings of a standing figure from the elder layer of frescoes, the zone of standing figures, north side of eastern wall of the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

дишњој и јужној површини источног зида. У самом врху, нешто северније од централне осе, незнатно испод бордуре која одваја ову композицију од програма свода читљив је завршетак речи из натписа над приказаном сценом ... ера. Доњом половином композиције доминира полукружна трпеза на којој је шест посуда за храну и пиће, здела и пехара, као и остаци хране (сл. 5). У вишем регистру сцене преостали су фрагменти глава са нимбовима које су припадале личностима распоређеним за трпезом. Најјужније јасно се разазнаје мушка фигура у ружичастом хитону и плавом химатиону која

Сл. 7а фрагмент натписа над сценом Благовести, источни зид цркве Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 7a Fragment of inscription above the Annunciation scene, eastern wall of the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

седи и испруженом десницом указује ка трпези. До ње седи особа која руком посеже ка трпези, док се ближе средишту над столом налази шака такође наднета над трпезу. Делимично сачувана лица учесника сцене су погледа усмерених ка левом делу композиције. У крајњем северном делу сцене види се доњи део фигуре која је седела за трпезом. Као и остали учесници чији су се фрагменти одеће очували и ова личност је носила плави химатион. У највишој јужној партији насликана је архитектонска кулиса у виду грађевине са двосливним кровом на коју се настављају велуми. Иконографија описане фрагментарно очуване композиције и део натписа пружају могућност да се поуздано идентификује сцена као Тајна вечера (Тайна Вечера).²⁸ Да нема никакве сумње да овде није насликана композиција Силаска Светог духа, мада је она на овом месту неретко приказивана,²⁹ указује изостанак синтронона на којем седе апостоли, персонификације Космоса сликаног у дну сцене, Светог Духа у виду голуба, као и огњених језика који се спуштају на апостоле.³⁰

Циклус Христових Страдања у византијском сликарству је отпочињао управо композицијом Тајне вечере сликаном у олтару.³¹ Тајна ве-

²⁸ За иконографију Тајне вечере (Мт. 26, 20-29; Мк. 14, 17-25; Лк. 22, 15-21; Јов. 13, 2) види исцрпно нпр.: G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Paris 1960.², 286-309; М. Медић, *Стари сликарски приручници III. Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурне*, Београд 2005, 295 чл. 287.

²⁹ Сцена Силаска Светог Духа на апостоле често је сликана у простору олтара. (Д. Војводић, *Из ариљског иконографског програма, избор и распоред сцена христолошко-теотоколошког циклуса Ариљу*, у: *Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност*, Београд 2002 (зборник радова са научног скупа 25-28. 5. 1996), 106-108; Исти, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, 70; У највишој зони источног зида ова сцена приказана је, на пример, у цркви Свете Тројице код Пљеваља, цркви Светог Николе у Градишту, цркви Свете Тројице у Прасквици. (Петковић (С.), *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 52, 179; Чиликов, *Паптровске цркве*, 80, 137).

³⁰ За иконографију Силаска Светог Духа на апостоле види: М. Марковић, *Циклус Великих празника*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, Београд 1995, 119, са наведеном релевантном литературом; Медић, *Стари сликарски приручници III*, 311 чл. 319.

³¹ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 71; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 111; Исти, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 132.

чера је била сликана у близини сцене Причешћа апостола у Богородици Љевишкој, Прохору Пчињском, Старом Нагоричину, Хиландару, Светом Николи Орфаносу.³² На пример, у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину је истакнута веза између Тајне вечере и Причешћа апостола тиме што је у продужетку Причешћа, на јужној страни централног дела олтарског простора приказана Тајна вечера.³³ У самом центру апсиде Тајна вечера је добила место у Убисију, у Грузији, а у поствизантијском периоду на овом месту је насликана у манастиру Савини, код Хрцег Новог.³⁴ Потребно је истаћи да се у српским црквама XVI и XVII века, под утицајем традиције наставио обичај отпочињања циклуса Страдања композицијом Тајне вечере, која је махом по једнобродним храмовима добијала место на јужном зиду олтара.³⁵ Као што се може приметити ни на старијем, а ни на познијем слоју у Режевићима није била приказана сцена Причешће апостола, која је заправо била литургијска транспозиција иконографије представе Тајне вечере.³⁶ Будући да је суштина Тајне вечере васпостављање свете тајне евхаристије, при чему се хлеб и вино претварају тело и крв Христову,³⁷ што се обављало у олтару, место сликања Тајне вечере у црквама је било прикладно.³⁸ У осудству сцене Причешће апостола главни носилац евхаристијске симболике је Тајна вечера.

На први поглед, у оквиру исте зидне површине на којој је препозната Тајна вечера, на њеном северном делу, својим димензијама издваја се фрагментарно очувана фигура (сл. 5-6) У питању је голобрада личност приказана у трочетвртинском профилу усмерена ка јужној страни сцене. Око главе има нимб,³⁹ а иза ње се види крило, те се разложно може закључити да је реч о представи арханђела. Међутим, та представа лежи на доњем слоју фреско-малтера. Дакле, сасвим је јасно да поменута фигура арханђела није ни у ком случају могла припадати млађој, делимично очуваној, али ипак довољно речитој сцени Тајне вечере, већ неком садржају старијег слоја сликарства. Може се помишљати да је фигура анђела

³² Тодић, *Српско сликарство*, 132.

³³ Исти, *Старо Нагоричино*, 111.

³⁴ Walter, *Art and Ritual*, 216.

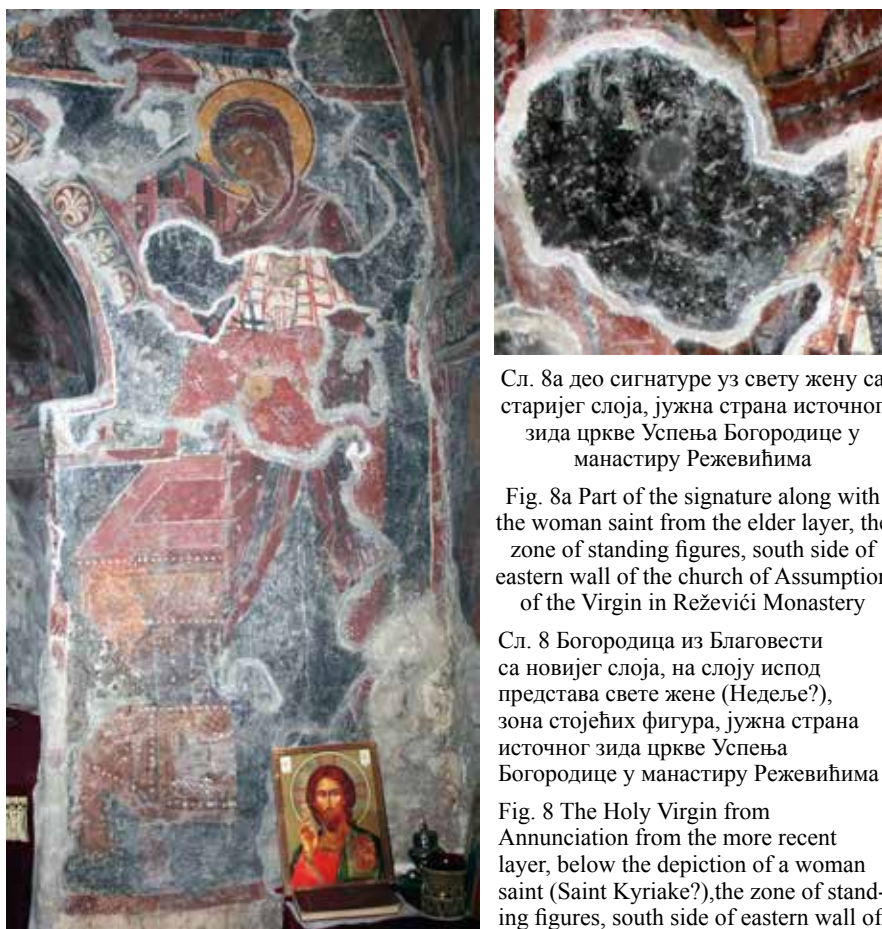
³⁵ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 71. У сликарским приручницима се саветовало да се најпре слика сцена Прања ногу. (Исто, 71; Медић, *Стари сликарски приручници III*, 293 чл. 286, 295 чл. 287); Разлог томе је доследност литерарној основи, јеванђељу по Јовану где се једино и помиње како је Христ пре вечере својим ученицима опрао ноге. Сретен Петковић сматра и да је до измене редоследа дошло из практичних разлога, јер су иконостаси постали високи те је да би се боље видела сцена Тајне вечере уместо у олтару у неколиким црквама насликана на јужном зиду наоса. (Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 71).

³⁶ За сцену Причешће апостола види, на пример: Walter, *Art and Ritual*, 184-199, 215-217.

³⁷ Л. Мирковић, *Православна литургија II*, Београд 1926, 68; Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 71; Тодић, *Старо Нагоричино*, 91,111; Исти, *Сликарство припрате Зрза и богослужење Страсне седмице*, Зограф 35 (Београд 2011), 216.

³⁸ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 71.

³⁹ Нимб ове фигуре знатно је већи од нимбова које имају учесници раније описане композиције. Ово се дало уочити и приликом посета цркви.

Сл. 8а део сигнатуре уз свету жену са старијег слоја, јужна страна источног зида цркве Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 8a Part of the signature along with the woman saint from the elder layer, the zone of standing figures, south side of eastern wall of the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

Сл. 8 Богородица из Благовести са новијег слоја, на слоју испод представа свете жене (Недеље?), зона стојећих фигура, јужна страна источног зида цркве Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 8 The Holy Virgin from Annunciation from the more recent layer, below the depiction of a woman saint (Saint Kyriake?), the zone of standing figures, south side of eastern wall of the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

припадала композицији Благовести. Од XII века позната је пракса приказивања композиције Благовести подељене на два дела постављена један наспрам другог, у источном делу храма.⁴⁰ Делови ове сцене налазили су се на истом нивоу, а могли су бити приказани на источном зиду олтара, са северне и јужне стране апсиде, или на југоисточном пару пиластара изнад иконостаса.⁴¹ Ипак, чини се да је површина режевићког источног

⁴⁰ О иконографији Благовести види код: Millet, *Recherches*, 67-92.; Марковић, *Циклус Великих празника*, 107-108, са наведеном релевантном литературом; Н. Papastavrou, *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle. L'Annonciation*, Venice 2007.

⁴¹ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска Пустуља, скитови и келије манастира Дечана*, Београд 2011, 69; Б. Стевановић, *Представе Христових прародитеља у цркви Светог Ђорђа у Речанима*, 5. св. Косовско-метохијског зборника САНУ (Београд 2013), 34.

зида била превише широка да би на њој биле приказане свега две фигуре, анђеолови чији фрагмент је преостао са северне стране, и Богородица која би се налазила на наспрамном, јужном делу. Стога, можемо претпоставити и да је овде првобитно била сцена Гостољубља Аврамовог, чија је композициона схема,⁴² али и симболика послужила као идејни узор познијим сликарима Тајне вечере. Представа Гостољубља Аврамовог била је столећима тумачена као старозаветни праобраз Тајне вечере, односно евхаристије.⁴³ Изнето је мишљење да је потребно задржати извесну дозу резерве према евхаристијском тумачењу Свете Тројице приказане у виду Гостољубља Аврамовог на којем нису приказани Аврам и Сара, које је према мишљењу Бранислава Тодића искупуше уопштено.⁴⁴ Наравно, остаци режеријске сцене не допуштају да се детаљније проникне у њену иконографију, али чини се да њено место у олтару ипак, макар и уопштено, упућује на њену евхаристијску симболику.

У зони стојећих фигура на источном зиду цркве, северно и јужно од апсидалне нише уочавају се остаци сликарства оба слоја. Слободан Раичевић наводећи партије ранијег живописа бележи да се на јужној страни тријумфалног лука налазе остаци лика Богородице из Благовести.⁴⁵ Александар Чиликов, такође наводи податак да се види Богородичин лик који је припадао Благовестима, притом не истичући ком слоју живописа је поменута сцена припадала.⁴⁶ Јасно је међутим, да је код Раичевића дошло до пропуста. На новом слоју живописа уочава се на северном делу источног зида крилата фигура у искораку (сл. 7). Фигура је приказана у профилу, окренута ка представи на јужној страни источног зида. Од главе анђела виде се фрагменти нимба и нешто дужа коса чији увојци прекривају врат. Одевен је у плаву хаљину преко које носи црвени огртач. У нижем делу површине на којој је Благовесник назире се партије са старијег слоја, сва је прилика остаци хаљине неке фронтално насликане представе. У горњем делу над орнаменталном траком која одваја програм апсиде и источног зида виде се бели велуми оживљени плавим и црвеним тракама. Испод бордуре која одваја ову сцену од сцене Тајне вечере изнад, над једним велумом су преостала слова из натписа: **БЛАГОВЕЩЕНИЕ** (сл. 7а).

⁴² За иконографију Гостољубља Аврамовог види: Медић, *Стари сликарски приручници III*, 187 чл. 102; као и исцрпно наведену литературу о овој сцени код: М. Живковић, *Мање познате и непознате иконе из ризнице манастира Прасквице: дела сликара Радула, Димитрија и Максима Тујковића*, Зограф 36 (Београд 2012), 214 нап. 74. За тумачење Гостољубља Аврамовог види: Н. Озолин, „Тројица“ или „Педесетница“, у: *Преподобни Андреј Рубљов иконописац*, Београд 2004², 77-90.

⁴³ Б. Тодић, *Грчаница, сликарство*, Приштина-Београд 1988, 143; Пејић, *Манастир Пустиниња*, 120; Тодић, *Сликарство припрате Зрза*, 216-217; Живковић, *Мање познате и непознате иконе*, 214-215. За сцене Тајне вечере и Гостољубље Аврамово на иконостасима види: Пејић, *Манастир Пустиниња*, 120.

⁴⁴ Тодић, *Сликарство припрате Зрза*, 216-217; Да је спорно безрезервно тумачити сцену Гостољубља Аврамовог из припрате Зрза као префигурацију Тајне вечере сматра Тодић, јер није насликан мали Исак као праобраз Христов. Детаљно о Гостољубљу Аврамовом у припрати Зрза види: Исто, 217-219.

⁴⁵ Раичевић, *Сликарство Црне Горе*, 90.

⁴⁶ Чиликов, *Паштровске цркве*, 98 сл. 84, 101-102, 197 сл. 228.

Сл. 9 света Недеља и Деизис, зона стојећих фигура источни део јужног зида цркве Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 9 Saint Kyriake and Deisis, the zone of standing figures, east side of southern wall of the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

На јужном делу источног зида, наспрам анђела, такође на новијем слоју су фрагменти Богородичине фигуре, сачуване готово у целости до нивоа рамена (сл. 8). Изнад Богородичиног нимба се види сликана архитектура са велумима над којима су исписане пратеће скраћенице **ΜΙ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ**. Истом слоју такође припадају и остаци доњег дела Богородичине фигуре, плаве хаљине, црвеног мафориона као и део намештаја пред којим стоји Богородица док прима вест од арханђела. Уочава се и доња бордура која је одвајала представу Богородице од зоне сокла. Старији слој сликарства види се испод нивоа Богородичиног рамена. Реч је о остацима фронтално окренуте стојеће фигуре насликане под луком плаве боје, нешто светлије нијансе од боје позадине. Приказана личност је носила белу мараму дезенирану мрежом линија црвене и плаве боје. Марама сеже до рамена, док је предњи део врата делимично откривен. Глава и лице ове фигуре прекривени су остатком Богородичине фигуре са познијег слоја. Са леве стране виде се остаци сигнатуре **⟨с(вє)⟩τα** (сл. 8а). Личност је приказана одевена у црвену хаљину коју красе бели цветићи изведени кружнио распоређеним тачкастим наносима беле боје. Поред иконографије и остатка написа, да је реч о некој светој, а не Богородици уверава нас и црни мученички крст који држи у десници. Необично је што нема остатака нимба који би свакако сезао до врата свете особе. Овде треба указати и на неподударност у погледу распореда зона и сликаног садржаја живописа првог и другог

Сл. 9а света Недеља, зона стојећих фигура источни део јужног зида цркве Успења Богородице у манастиру Режевићима

Fig. 9a Saint Kyriake, the zone of standing figures, east side of southern wall of the church of Assumption of the Virgin in Reževići Monastery

слоја у Режевићима. То показују фрагменти бордура са старијег и новијег слоја, као и непоклапање стојеће представе Богородице и свете која припада ранијем живопису. Учесници Благовести су нешто више постављени, при чему је остало простора за сокл.

На источном делу јужног зида, у зони стојећих фигура, на познијем слоју приказана је света Недеља (сл. 9-9а). Крај њене представе се очувала јасно читљива сигнатура: **с(в)т(а) НЕДЕЉЪ**. Потребно је нагласити да доста добро очувану представу ове свете жене ранији истраживачи цркве Успења Богородице у Режевићима нису забележили. Фигура је насликана под сликаним луком чија шара подражава текстуру мермера. Лук под којим је света Недеља чини део сликане аркаде над фигурама из зоне стојећих фигура. Доњи део представе свете Недеље је уништен. Света је приказана одевена у владарски орнат, у црвену хаљину са окер нашивком који одговара манијакису са којег виси трака у виду лороса чији крај иде и попреко, преко светитељкиног појаса. Манијакис и лорос су украшени бисерима и драгим камењем. Окер мажетне са бисерима красе дуге рукаве хаљине. На глави света Недеља носи белу мараму оживљену црвеним и плавим пругама. Марама јој сеже до рамена, при чему је предњи део врата остао откривен. Преко мараме има високу круну украшену драгуљима и бисерима. У висини груди у десници, савијеној у лакту, држи бели мученички крст, док отвореном левом шаком моли.

Приликом разматрања иконографије свете Недеље закључено је да је ова света могла да буде сликана као властелинка, владарка или у одећи која садржи и елементе владарске и елементе особене властеоској ношњи. Постоје и њене представе у ношњи обичних жена. На најстаријим пред-

ставама света Недеља је представљана као властелинка.⁴⁷ Варирање иконографије светитељске одеће у византијском свету јавља се и у случајевима других светитељки, мада по обичају један вид доминира.⁴⁸ Када је реч о светој Недељи, која је према житију из угледне породице,⁴⁹ највише јој одговара властеоски статус, мада је света Недеља подједнако често сликана и као владарка.⁵⁰

Представа свете Недеље у Режевићима је приказана одмах до свете жене са старијег слоја, преко које су познији живописци представили Богородицу из сцене Благовести. Уочљива је иконографска сличност између старије и позније фигуре свете жене. Наиме, обе носе мараму готово истоветног дезена која оставља предњи део врата откривен и косу скроз покривену. Такође, обе свете су насликане под сликаним луком и обе свете жене су приказане у простору олтару. Сматрамо основаном помисао да је управо света Недеља била првобитно приказана на јужном делу источног зида, а да је фигура те свете услед извесних промена у сликаном програму познијег слоја добила ново место у близини старог, на најисточнијем делу јужног зида. Сликари су познију представу свете Недеље прилагодили иконографској варијанти владарке. Ранија представа је изгледа била у варијанти у којој је одевена као властелинка или је можда комбиновала иконографију властелинке и елементе владарског руха. Пошто горњи део главе прекрива касније сликарство не знамо да ли је носила круну или обруч преко мараме или не. Ваља ипак да напоменемо да она преко хаљине не носи огртач који редовно одликује иконографију свете Недеље као властелинке.⁵¹

Сретен Петковић је као необичност истакао приказивање светих жена у олтарском простору.⁵² Међутим, постоје ранији примери сликања светих жена у олтару. Тако су, на пример, у цркви Богородице Одигитрије у Пећи две свете жене су добиле место на зиданој прегради пред ђаконионом.⁵³ Света Недеља је после свете Петке најчешће сликана света жена

⁴⁷ Д. Војводић, *Представе светитељки хришћанске историје на фрескама средњовековне Србије*, Београд 1988. (дипломски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1988), 54-66.

⁴⁸ Исто, 58.

⁴⁹ Ј. С. Поповић, *Житија светих за јули*, Београд 1975, 138; Војводић, *Представе светитељки хришћанске историје*, 58.

⁵⁰ Војводић, *Представе светитељки хришћанске историје*, 58.

⁵¹ За иконографију свете Недеље као властелинке види: Војводић, *Представе светитељки хришћанске историје*, 54-56

⁵² Необичном сматра представу свете Јустине у ниши на северном зиду проскомидије у сркви Свете Тројице код Пљеваља. (Петковић (С.), *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 58). О месту жена у цркви види: R. F. Taft S. J., *Women at Church in Byzantium: Where, When – and Why*, DOP 52 (Washington 1998), 27-87, посебно 31-87; и месту и разлозима представа светих жена види: S. E. J. Gerstel, *Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium*, DOP 52 (Washington 1998), 89-111, посебно 93-94 нап. 22.

⁵³ Д. Војводић, *Култ и иконографија свете Анастасије у земљама византијског културног круга*, Зограф 21 (Београд 1990), 36; А. Ђ. Гавриловић, *Зидно сликарство цркве Богородице Одигитрије у Пећи*, Београд 2013. (необјављена докторска теза одбрањена на Филозофском Факултету у Београду 2013.), 186-187; Једна света је идентификована као

у нашим храмовима осликаним у доба обновљене Пећке патријаршије.⁵⁴ На територији данашњег црногорског приморја култ свете Недеље је био некада очито развијен. У Грбљу, у Пелинову овој светој је била посвећена црква.⁵⁵ Такође, светој Недељи посвећене су цркве у Чесминову и Петровцу.⁵⁶ Фигура свете Недеље заступљена је у програму паштровских цркве Светог Николе у Бечићима и цркве Светог Крста у Новосељу,⁵⁷ мада није насликана у олтарском простору. Нема сумње да је света Недеља у Режевићкој цркви Успења добила нарочито истакнуто место у простору олтара. Упркос недостатку основаних доказа може се помишљати да је првобитно црква била посвећена овој поштованој светој жени.

Надаље, чини се разложном претпоставка да су остаци хаљине са старијег слоја на северној страни источног зида (сл. 7) могли припадати светој Петки или светој Анастасији, које су неретко сликане као пандани светој Недељи.⁵⁸

Најзад, ваља запазити да се трагови старијег слоја сликарства у режевићкој Успенској цркви не могу уочити нигде осим у апсиди и на источном зиду. Може се претпоставити да је црква првобитно само на овим површинама добила сликани програм, а да је у целости живописана крајем треће деценије XVII века. Време настанка тог старијег сликарског слоја у Режевићима представља посебно питање, чије разрешавање захтева посебан научни осврт.

света Анастасија Фармаколитрија. (Војводић, *Култ и иконографија свете Анастасије*, 36); Изнета је претпоставка да у другој светој жени треба препознати свету Марину. (Гавриловић, *Зидно сликарство цркве Богородице Одигитрије у Пећи*, 187-188).

⁵⁴ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 68; Војводић, *Представе светитељки хришћанске историје*, 72.

⁵⁵ Петковић (В. Р.), *Преглед*, 243; О архитектури ове цркве види: М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI - XVII век*, Београд 1991, 193.

⁵⁶ Чиликов, *Паштровске цркве*, 29 нап. 101. Према предању црква у Чесминову је била подигнута још у XIV веку. (Исто, 39); О сликаном репертоару цркве у Чесминову види: Исто, 119-124.

⁵⁷ Чиликов, *Паштровске цркве*, 116 сл. 116, 127 сл. 141-142, 142.

⁵⁸ Света Недеља и света Анастасија као пандани сликане нпр. у припрати Светих Анаргира у Касторији, у припрати Кучевишта, у Речамима. (Војводић, *Култ и иконографија свете Анастасије*, 33; Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 136, 180); Света Петка и света Недеља сликане су као пандани нпр. вероватно у Добруну (Војводић, *Представе светитељки хришћанске историје*, 352, 682 кат. бр. 156), у Горњем Козјаку (Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 139), Богородици Одигитрији у Пећи (Војводић, *Представе светитељки хришћанске историје*, 664-668 кат. бр. 128-129; Гавриловић, *Зидно сликарство цркве Богородице Одигитрије у Пећи*, 302-304), Панагији на Јалу на Накосу (М. Chatzidakis, N. Drandakis, N. Zias, M. Acheimastou-Potamianou, A. Vasilaki-Karakatsani, *Naxos*, Athens 1989, 101-102, 103 сл. 6; Gerstel, *Painted Sources for Female Piety*, 100 нап. 57, са још неким наведеним примерима сликања ове две свете), цркви Светог Николе у Бечићима (Чиликов, *Паштровске цркве*, 125 сл. 139, 127, 142).

Bojana Stevanović
LAYERS OF PAINTING IN THE APSE AREA AND ON THE EASTERN WALL
OF THE CHURCH OF THE ASSUMPTION OF THE VIRGIN IN REŽEVIĆI

It is possible to detect two layers of painting in the apse area and on the eastern wall of the church dedicated to the Assumption of the Virgin. It should be noted that the earlier researchers did not address the content of painted program of the church of Assumption more meticulously. In the conch of the apse, on the latter layer, *Platytera ton Ouranon* (Wider than the Heavens), of *Panagia* (Virgin of the Sign) type is depicted, while damaged depictions of archpriests from the liturgical practice stand in the zone below. Whereas the archpriests depictions are damaged, the remaining of earlier frescoes can be seen. Up until the apse cordon wreath, the socle zone with the painted drape motive spreads. In the highest zone of the eastern wall, above the apse conch, in the latter layer, the Last Supper scene can clearly be noticed, which was wrongly identified as the Descent of the Holy Spirit upon the Apostles. Below the Last Supper composition, upon the elder layer, judging by visible fragments, scene of the Hospitality of Abraham was presented, whose Eucharistic symbolism and compositional scheme match the latter depiction of the Last Supper. Some authors considered that the first zone of the eastern wall was painted with the scene of Annunciation, which can be refuted by more careful consideration. Below the latter layer which has Annunciation depicted, more precisely below the depiction of the Virgin at the southern side of the eastern wall, scene of a holy woman with martyr cross in her hand can be seen. It is very likely that she can be identified as Saint Kyriake, because next to her, on the more recent layer, precisely this saint was depicted. Indications that this is a repeated choice of saint depicted are its prominent position as well as certain iconographic similarities with the earlier depiction. Facing the aforementioned, on the north side below the Annunciator, in the more recent layer, only the drapery traces can be seen, possibly belonging to another woman saint once depicted which served as a pendant to the Saint Kyriake. The time of occurrence of the elder layer was not surely determined, but only tentatively, dating not before XIV and not after XVI century. In science, the more recent layer was dated differently, but the most probable is the assumption that it was painted in period between 1627 and 1630.